

կառանք և անգամ վախ դղան թուրքերը, Գրքուկի մէջ բերւած են երկու դէպք, որտեղ հաշ պատանիները կուտամ են թուրք պատանիների հետ քաղաքից դուրս, անվախ կերպով, իրանց թասիբի համար, Առաջին լաղթութեան հետևանքն է լինում՝ հալածանքը վարժապետի կողմից, երկրորդ լաղթութեան հետևանքն է լինում՝ փախուստը հալածանի քաղաքից, ամօթաբեր հալածան-

քից ու նախատինքից ազատւելու համար, Գրքուկի մէջ բերւած է նաև ջրիդ խաղալու մի գեղեցիկ նկարագիր:

Ամբողջը անում է շատ լաւ տպաւորութիւն. և մենք կ'ուզէինք, որ այդ գրքուկը ամեն ընթերցող պատանու և ուսումնարանական գրադարանի սեպհականութիւնը դառնար:

Ա.

ԳԱՐԻԻԷԼԻ ԱՆԴՐԷԱՍ, Թարգմանութեամբ Գրիգ. Շահրուղաղեանցի՝ ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ. Թիֆլիս, տպարան Մարտիրոսեանցի, 1889 թ., միջակ քառածալ, 200 էրես, տառ № 12, գինը՝ 60 կ.:

Գիրքը գրւած է այս բնաբանի վերաւ. «Ի՞նչ է պահանջում իտալացիների մէջ բնաւորութիւն կրթելու համար—իբրև հիմունք քաղաքացիական արխարտութեան, կատարեալ ուղղամտութեան և սրանց համապատասխան գործունէութեան:

«Որո՞նք են զեկավարող սկզբունքները և այդ նպատակին հասնելու գործնական միջոցները»:

Ravizza di Milano-ի մրցանակաբաշխ մասնաժողովը, որ նշանակել էր այդ թեման 1877-ին, արժանացրեց Բարի իտալական քաղաքի արհեստագիտական արքունի ճեմարանի իտալական գրականութեան պրոֆէսոր Գաբրիէլի՝ այս աշխատութիւնը պատշաւոր լիշատակութեան միաջն, գտնելով, որ գիրքը չի տալիս բնաբանի գործնական մասի լիակատար լուծումն: Բայց նա զըտ-

նում է, որ սա մի լուրջ աշխատանք է և որ հեղինակը հմտութեամբ ներկարագրում է այն լատիւթիւնները, որոնք անբաժան են կազմակերպւած բնաւորութիւնից:

Գիրքը բաժանւած է երկու մասի. առաջինում հեղինակը խօսում է բնաւորութեան մասին առհասարակ, բացատրելով թէ ի՞նչ է բնաւորութիւն ասած բանը, որոնք են նորա տարրերը, ի՞նչ են նորա լատկանիչները. երկրորդ մասում հեղինակը խօսում է բնաւորութեան կազմակերպւելու մասին տանը, ուսումնարանում և հասարակական ու պետական կեանքի մէջ: Առաջին մասը թէօրիական է, երկրորդը՝ գործնական:

Թէօրիական մասում Գաբրիէլին առանձին ինքնուրոյնութիւն չի ցուց տալիս. բայց նա լաւ դասաւորել է

և լաւ ամբողջել ինչ կալ Ֆիլոսոֆալութեան և հոգեբանութեան մէջ բնաւորութեան, կամքի ազատութեան, պարտականութեան և նոցա փոխադարձ լարաբերութիւնների մասին: Միայն թէ մեզ և թէկուզ իտալացիներին թէ աւելի հաճելի և թէ օգտակար կը լինէր, եթէ ընթերցողը ալէ խնդիրների վերաբերեալ իսկական գիտնական աղբիւրների հետ ևս ծանօթանար և ոչ գլխաւորապէս իտալական աղբիւրների հետ: Օրինակի համար, երես 33. «Պարտաւորութիւնն ազատութիւն է» հատւածի մէջ, փոխանակ Գ. Ֆրիլանդիէրի՛ի, միանգամայն պարտաւորիչ էր Կանտի և Գրոբիչի անունները տալ: Յետոյ, երես 32, խօսելով ալսպէս կոչւած ուտիլիտարիզմի բարոյախօսութեան մասին, Գաբրիէլին ալէ համարում է կեղծ բարոյականութիւն, հակառակ վերամբարձ Ֆիլոսոֆալութեան պատկերացումներին. իսկը սա է, որ ալսպէս անպալման կերպով գիտութիւնը դեռ ևս չի հերքել Բենթամի աշխարհայեցողութիւնը, քանի որ ցայժմ չի ապացուցւած, թէ կալ որ և իցէ բարոյական գաղափար, որը չ'ընդունէր լայն կերպով ըմբռնած օգտակարութեան գաղափարը:—Երես 17՝ «Բարոյական և անհատական բնաւորութեան տարբերութիւնը» հատւածին, որը կաշողւածներինցն է, հակասում են երես 30-ում պատահող տողերը թէ՛ «ոչ բոլորեքեանքս կարող ենք ասել, թէ բնաւորութիւն ունինք», քանի որ առաջինում ապացուցւում է, թէ բնաւորութիւն չ'ունեցող արարած չը կալ: Եւ չետոյ, ինչպէս է երևա-

կալում իրան Գաբրիէլին պատասխանատւութիւնը բարոյական օրինաց առաջ մի մարդու կողմից, որը բնաւորութիւն չ'ունի (համեմ. նոյն երես 30):

Բաց այն մի քանի պակասութիւնները թէօրիական մասում բոլորովին աննկատելի են անցնում գործից ստացած ընդհանուր տպաւորութեան մօտ, որը հիւանալի է: Հեղինակը միշտ կարճ է խօսում, բաց շատ զօրեղ և թարմութեան մի առանձին հրապուրով, մանաւանդ երբ նա բարոյական չափկութիւնների մասին է խօսում: Իւր համառօտութեան մէջ ևս նա գիտէ պերճախօս լինել, խօսքիս ազնւագոյն մտքով:

Նրկրորդ մասը, բացի ընդհանուր հետաքրքրութիւնից, մի առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում իտալական բարձր ու վարժերը և քաղաքակրթութեան աստիճանը որոշող տողերը, որոնք կից են գրեթէ ամեն մի հատւածին: Իտալիան և իտալացիներին ուսումնասիրելու մի կատարեալ ձեռնարկ է սա, գրւած ամենազուտ հալեհնասիրական դիտումներով, մի խելացի և խոհեմ հալեհնասէրի գրչով:—Հեղինակի արժանաւորութիւնների շարքում պէտք է հաշւել այն, որ նա գիտէ հազար անգամ արդէն խօսւած և գրեթէ մաշւած թեմաների մասին խօսել, առանց ամենափոքր անգամ տաղտկութիւն պատճառելու: Շնորհիւ նորա, որ գրականութեան պրօֆեսոր է, Գաբրիէլին գիտէ իւր մտքերը իտալական գրականութիւնից վերցրած տիպերով լուսաբանել:

Այդ գրքից է, որ իմանում ենք, թէ՛

1) Իտալիայում ազատութեան վերաջ նախում են իբրև անհաշիւ կամակեցեալութեան լատինադործութեան վերաջ, լեզուն ու գրիչը կարծես կորցրել են սանձը: Պահպանած է արդեօք Իտալիայում ում և իցէ պատիւը: Բոլորովին ոտնակոխ է արւած ամենի բարի անունը, մանաւանդ պաշտօնական շրջաններում (Եր. 46):

2) Իտալիայում խլացրած է պարտաւորութեան զգացմունքը: Ամեն քաղաքիւսում սառնութիւն, անտարբերութիւն, մեռելութիւն, չնութիւն (Եր. 89):

3) Իտալիայի գրեթէ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները կրուում են իրար հետ անազնութեամբ և առանց վեհանձնութեան (համեմ. Եր. 67):

4) Անաչառ մարդկանց մեծ պակասութիւն ենք նշմարում Իտալիայում (Եր. 61):

5) Իտալիայում զարգացած չէ դէպի ընտանեկան լարին ունեցած սէրը (Եր. 92):

6) Իտալական ընտանիքում մանկան առաջին քալերը շրջապատւած են հազարաւոր սարսափներով և զարհուրելի երազներով (Եր. 116):

7) Իտալիայում վարժարանը ըզբաղւած է մի'միայն խելքի կրթութեամբ, իսկ սրտին համարեա թէ ոչինչ չէ տալիս (Եր. 122):

8) Իտալական վարժարաններն հեղեղւած են ունախամիտ գրքուկներով, ուր ժողովւած են գիտութիւնների փշրանքների սակաւ մատչելի կցկտուր տեղեկութիւններ (Եր. 128):

9) Բազմամեայ գիտողութիւնն ու

փորձը համոզում է մեզ, որ Իտալական վարժարանում շատ խելք ու գիտութիւն կալ, բայց քիչ առաքիչութիւն և սիրտ (Եր. 131):

10) Այժմ Իտալիայում վարժարանը կարծես մի տեսակ անկեղանոց է դառել, որ ապաստան է տալիս ամեն մի ապիկար ուսուցչի. «Վ ոչ մի բանի պիտանի չէ, նա վարժապետ է դառնում. թէև ալս կարծիքը կարող է ծանր կշտամբանք համարւել, բայց մասամբ էլ իրաւ է (Եր. 135):

11) Մեղանում (Իտալիայում) առանց երկար ու բարակ մտածելու, ամեն մի բանի մէջ մեղադրում են ուսուցիչներին (Եր. 139):

12) Իտալիայում մարմնամարզութիւնը չի հասել այն զարգացմանը, որպիսին վաղել է ազատ պետութիւններին (Եր. 159), մինչդեռ «անգլիական և գերմանական դպրոցներում մարմնամարզութիւնը վաղելու է տեղն ունի բռնած» (Եր. 160):

13) Մարմնամարզութեան ուսուցիչները Իտալիայում լարգանք չեն վաբելում (Եր. 160):

14) Իտալիայում պարապ մարդիկ կազմում են 36,4% (Երևի չափահաս ազգաբնակչութեան). մինչդեռ Եւրոպայում ոչ մի ազգ չ'ունի աւելի քան 7,7% անգործ մարդիկ (Եր. 185):

Հեղինակը, սակայն, գտնում է բնաւորութեան մի քանի արժանաւոր գծեր Իտալացիների մէջ: Աչնպիսի մարդկանց օրինակներով, որոնք գերադասել են ազնիւ աղքատութիւնը անազնիւ հարստութիւնից, լիքն է Իտալիայի հին, միջին, նոր

և ժամանակակից շրջանների պատմութիւնը (եր. 68):

Խօսելով քաղաքացիական արիւնքի մասին, հեղինակը վերջացնում է. «Հայրենիքի մարտիրոսների թիւը ալեքան մեծ է Իտալիայում, որի հաւասարը հազիւ թէ ուրիշ որ և է երկրում գտնւելու թէև երկար է Իտալիայի ստրկութեան պատմութիւնը, բայց և ալեպէս կարճ էլ չէ և աղելու ու մեծ հանճարների աղելու պատերազմի պատմութիւնը ազդեցիկ անձերի և խաժամուժի բռնութեան դէմ (եր. 16):

...Հաստատ դատողութեան վերաջ հիմնելով, տեսնում ենք, որ չափաւորութիւնը խաղացող բնութեանն չատուկ է... Եւ աչքերիս առաջ բացւում է ոչ հեռաւոր ապագան, երբ Իտալիան կը մարմնացնէ չափաւորութիւնը ամենաանարատ ձևով (եր. 53):

Ոգևորութեամբ է գրւած «Վստահութիւն առ իւր անձը» (183—186) հատւածը. բայց երես 184 ապացուցում է, որ հասարակական գիտութիւնների ուսումնասիրութեան մէջ հեղինակը հեռու չի գնացել:

Շատ հետաքրքրական է արհեստագիտական (տեխնիքական) կըրթութեան Նւիրած հատւածը (141—155): Հեղինակը եռանդադին պաշտպան է արհեստագիտական կրթութեան, որի մասին նա ասում է երես 148-ում, թէ պատմութիւնը ապացուցանում է, որ արհեստագիտական կրթութիւնը ժողովրդի ազատութեան նշան է: Բայց ոչնչով չի առաջացնում դասական (կլասիքական) և արհեստագիտական կրթու-

թեան խնդրի լուծումը. խնդիր, որի էութիւնը Գաբրիէլին չի ըմբռնել, չը նայած որ զորա մասին ոչ միայն մեծ գրականութիւն կալ, այլ և մի քանի մասնաւոր դպրոցներում ընդունւած ծրագիրները աշխատում են խնդրը գործնականապէս լուծելու, օրինակ, ալեք դպրոցներում, որտեղ լուծարէնը և լատիներէնը սկսում են դաս տալ միայն բարձր դասատեներում:

Մասնաւորապէս Իտալիայի մասին հեղինակից իմանում ենք ալս, որ մինչ մօտ 1860 թւականը արհեստագիտական կրթութեան մասին Իտալիայում խօսք անգամ չը կար, մինչդեռ «քսան տարւալ ընթացքում չը մնաց թերակղզում և հարեան կղզիներում (Սիցիլիա, Սարդինիա) տեղ, ուր չը հաստատւէր որ և է արհեստագիտական մասնագիտական դպրոց, կամ վաճառականութեան, կամ երկրագործութեան, կամ արվեստների, կամ արհեստների համար, հանդէս եկան արհեստագիտական, անտառապահական, ծովային, լեռնային և ալ սրանց նման ճեմարաններ» (եր. 153): Այդ գործին օգնել են և տէրութիւնը և գաւառական ու համայնական ինքնավարութիւնները և թէ մասնաւոր ընկերութիւնները, նաև բարեգործական ընկերութիւնները (համեմ. նոյն երես):

Թարգմանութիւնը ընդհանրապէս տանելի է զարգացածի համար: Բայց որովհետև պ. Շահբուշահեանցը նորեկ չէ թարգմանչական ասպարիզի վերաջ, ալէ պատճառով մենք նրան լանդիմանում ենք լեզուի մի քանի սխալների և վատ սովորութիւն-

ճերի համար, փոխանակ ասելու՝ մրցել ամենազորեղ ազգին զօրաց հետ, (Ներածութիւն, երես Գ.), պէտք է ասել՝ մրցել ամենազորեղ զօրքերի հետ: Պէտք է համաձայնէք, որ զօրեղ—զօրեղագոյն կամ աւելի զօրեղ—ամենազորեղ. երես 28՝ ամենալիւսն ազգին, երես 179՝ ամենալաւագոյն—նոյն սխալներն են:

Չի կարելի ասել՝ ամենքը իրօք չեն օգտուում այս ընդունակութեամբ, (եր. 17), այլ պէտք է ասել՝... այս ընդունակութիւնից, ապա թէ ոչ ընդունակութեամբ ալդ դէպքում նշանակում է՝ ընդունակ մարդու նման: Այո, կարելի է և պէտք է ասել՝ այս ընդունակութեամբ ես օգտուցի այս ինչ բանից. բայց դա արդէն ուրիշ միտք է լատնում: Յետոյ, երես 96՝ այս բացատրութեամբ մինք կարող ենք շարունակել, փոխանակ ասելու՝ այս բացատրութիւնից լետոյ... Նկատենք, որ գործիականի համար աւ վերջաւորութիւնը ժամանակ է արդէն արխիւր գցել՝ ուրեմն, ոչ այդ պատճառաւ (եր. 26 և ալլըն), այլ՝ այդ պատճառով:

Սխալ է այս ոճը՝ բնաւորութիւնը զարգանում է պարտաւորութեան կատարելով (եր. 30), պէտք է ասել՝ պարտաւորութիւնը կատարելով:

Անհիմն է ասել՝ պարտաւորութեանց (եր. 50), քանի որ երես 31-ում ասում էք պարտաւորութիւններ. վատ է և սխալ ասելը՝ կատարուեցաւ (եր. 40), պէտք է ասել՝ կատարուեց. վատ ոճ է դարձւածս՝ քաջալիւրդութիւն ստանալով նոյն

իսկ հակառակորդիցն անգամ (եր. 40), Նօտրաշար խօսքերից մէկն ու մէկը աւելորդ է:

Վատ սովորութիւն է ասելը՝ որըն որ. բաւական է ասել՝ որ կամ որը:

Խտալացի մեծ քաղաքագետի անունը կառուր (եր. 54) չէ, այլ կառուր է:

«Ի գործ հրաւիրել»-ը (եր. 54) որըն է, քանի որ մենք աշխարհաբար ասում ենք՝ գործի հրաւիրել, գործի կանչել:

Սխալ ոճ է ասելը՝ դրական մարդը... մի անգամ արօրը լծելով, արդէն այլ ևս լետ չի շուռ գալ, մինչև վերջը չի հասցնիլ իւր խուրձը (եր. 54—55). մինչդեռ հեղինակը ուզում է ասել, թէ դրական մարդը լետ չի շուռ գալ, մինչև որ իւր խուրձը ծալըը չը հասցնի. Բայց ի դէպ. ալդ որ մարդն է արօրին լծում և որ արօրըն է խուրձով բռնած:

Նկատենք, որ երես 159, «ՀԸ օլիմպիական»—1000-ից մի ընթերցող չի հասկանալ, թէ ալդ որերորդ օլիմպիականն է: Երես 187 և ալլն, գործ է ածւում «ընկերական խնդիր» դարձածը, մինչդեռ սօցիալական խնդրի համար ընդհանրապէս ընդունւած է ասել՝ «ընկերակալական խնդիր»:

Գրքի մէջ ամենուրեք գործ է ածւած «ալդպէս ասել», փոխանակ ասելու՝ «այսպէս ասած», որ արդէն ընդունւած ոճ է:

Պատահում են գրքում լեզուի նաև կարևորագոյն սխալներ, որոնցից ամենակարևորը և ամենաանհե-

րելին տպած է երես 106-ում: Իբրև թէ հեղինակը ասած լինի՝ «կրօնական անխտրութիւնը բնաւորութեան ուժի կերպարանք ունի, բայց իրօք որքան որ նա փոքրոգութեան նշան է, նոյնքան և սնտիաւորութեան»: Աստուծոց վախեցէք, պ. Շահրուղան: Ինչպէս թէ՛ կրօնական անխտրութիւնը փոքրոգութեան և սնտիաւորութեան նշան է: Գրքի բնագիրը մենք չ'ունինք մեր ձեռքում, բայց մենք անքան ընտանի ենք զգում մեզ պ. Գաբրիէլի հալեցողութեան աշխարհում, որ գիտենք, թէ ինչ պէտք է ասում լինի հեղինակը. նա երևի խօսում է ան մարդկանց մասին, որոնց համար իրանց պաշտօնապէս դաւանած կրօնը նշանակութիւն չ'ունի, նրանց համար, որոնք նշանակութիւն չեն տալիս կրօնին և արհամարհում են կրօնը առհասարակ, Դոքա ան-

տարբեր են. դէպի կրօնը, իսկ այդ վերաբերմունքը կոչւում է անտարբերութիւն և ոչ թէ անխտրութիւն, որի իմաստը հալոց լեզուում պ. Թարգմանչին շատ և շատ լաւ ցատնի պէտք է լինի.

Ամփոփենք ուրեմն մեր ասածները: Պ. Գաբրիէլի գիրքը մի դաստիարակչական գիրք է, որը ունի թերի կողմեր, բայց որը, իւր ընդհանրութեամբ, գործում է ամենալաւ տպաւորութիւն: Արժէ, որ նա մեղաւորում տարածի և կարգացի թէ բարձր դասաւանդի աշակերտներին և թէ ընթերցանութեան և մտածողութեան սովոր ամեն կարգի անձերից: Թարգմանութիւնը ընդհանրապէս տանելի է, բայց ապագաւ պ. Թարգմանչին չ'լը հարկաւորի աւելի լաւ իւրացնել արդի լեզուի ոգին:

Ա.

Dr. Johannes Barchudarian, Inwiefern ist Leibniz in der Psychologie ein Vorgänger Herbarts. Ein Beitrag zur Geschichte der Psychologie. Iena, Frommansche Buchdruckerei (Herrmann Pohle), 1889 թ. (Դօքտօր Յովհաննէս Բարխուդարեան. Ինչ չափով Լայբնիցը Հոգեբանութեան մէջ Հերբարտի նախորդն է: Մի նպաստ հոգեբանութեան պատմութեան: Յնա, 1889 թ.):

Այս գիտերտագիւն, որ 51 երեսից բաղկացած մի բրօշիւր է, հրատարակեց Նորերումս իբրև գերմանական Յնա—համալսարանի դօքտօրական քննութեան արդիւնք:

Նախ քան նորա բովանդակութեան մասին համառօտ տեղեկութիւն տալս, ես կը ցանկալի ի դէպս

լալտնել իմ տեսակէտն ալսպիսի աշխատութիւններին մասին: Որովհետեւ մենք համալսարանական և ալ բարձր գիտական հիմնարկութիւններ չ'ունինք, ուր հնարաւոր լինէր հայրենիքի կեանքն ուսումնասիրել, ուստի և շատ կարևոր էր, որ ան ուսանողները, որոնց վիճակում է արտասահ-